

The Concept of Effective (*Īṣālī*) Guidance and Its Applications in the Perspectives of Sunni and Shi'i Thought*

Vahid Farhadi¹ and Ahmad Beheshtimehr²

1. Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Razi University, Kermanshah, Iran (Corresponding Author). Email: v.farhadi@razi.ac.ir
2. Associate Professor, Department of Shi'i Studies, University of Qom, Qom, Iran. Email: a.beheshti@qom.ac.ir

Research Article

Abstract

Using an analytical method and descriptive-critical data processing, this study seeks to elucidate the meaning and nature of effective (*Īṣālī*) Guidance—guidance that “brings one to the destination,” as opposed to merely “showing the way”—and to compare its applications in the works of Sunni and Shi'i exegetes and theologians. While some Sunni scholars regard the transitive use of *hidāyah* (guidance) without a preposition as signifying effective (*Īṣālī*) Guidance, and its transitive use with a preposition as referring to guidance in the sense of showing the way, most Shi'i scholars consider both forms to constitute a type of guidance that brings the recipient to the desired destination, albeit one directly and the other through an intermediary. Moreover, Shi'i scholars identify four applications of effective (*Īṣālī*) Guidance: “general creational guidance,” “reward-based *Īṣālī* Guidance,” “guidance by command,” and “legislative *Īṣālī* Guidance.” In the works of Sunni scholars, however, the only application explicitly identified as *Īṣālī* Guidance is “general creational guidance,” whose sole agent is Almighty God. Although they acknowledge the substance of what is referred to as “reward-based guidance,” they do not designate it by this specific term. Furthermore, their interpretation of “guidance by command” in Qur'an 2:124 is generally confined either to the lexical meaning of *imām* (leader) or to the meaning of prophet, while they do not articulate a distinct position regarding the application of “legislative” guidance.

Keywords: *Īṣālī* (Effective) Guidance, General Creational Guidance, Legislative Guidance, Reward-Based Guidance, Guidance by Command.

* Received 01 March 2026; Received in revised form 30 March 2026; Accepted 22 May 2026; Published online 01 July 2026

Cite this article: Farhadi, V., & Beheshtimehr, A. (2026). The Concept of Effective (*Īṣālī*) Guidance and Its Applications in the Perspectives of Sunni and Shi'i Thought. *Comparative Interpretation Research*, 12(2), 24-51. <https://doi.org/10.22091/ptt.2024.9059.2207>

Publisher: University of Qom

©The Author(s)

Introduction

One of humanity's fundamental existential concerns is the question of the purpose underlying the creation of the world and human beings. *Effective (Īṣālī) Guidance*—that is, guidance that “*brings one to the desired destination*”—constitutes one of the answers offered by Muslim thinkers to this concern. The particular formulation developed by Muslim scholars in response to this existential question may be regarded as one of the distinctive features of Islamic thought. The nature of this type of “*guidance*,” its applications and manifestations, its agent, the relationship and interconnection among its various forms, and its effects and implications are among the issues that the present study seeks to elucidate and comparatively analyze from the perspectives of Sunni and Shi‘i thinkers.

In Islamic religious thought, the created world does not possess an independent existence; rather, all beings are regarded as “*creatures of God*.” Following creation, they are not left without direction but continue to exist under the governance and guidance of God's divine order. Understanding this reality gives meaning to human existence and provides a rational response to its fundamental existential questions. To articulate this reality adequately, the various levels of divine guidance must be systematically formulated, its types and manifestations identified, and their respective functions explained. The Qur'an articulates these realities in connection with a number of verses, which Shi‘i and Sunni exegetes have interpreted in different ways. It appears that presenting the Shi‘i formulation of this concept in comparison with the Sunni perspective can more clearly demonstrate the distinctive features of Shi‘i thought in addressing humanity's existential concerns.

Islamic sources have discussed this subject under the expression *īṣāl ilā al-maṭlūb* (“bringing [one] to the desired destination”), whereas the term *Īṣālī (effective) Guidance* has been employed primarily in the works of contemporary researchers. Classical sources have focused mainly on examining the concept and nature of this type of guidance and have paid comparatively little attention to its various applications. In particular, a systematic comparative analysis of the views of Sunni and Shi‘i thinkers has not been undertaken. In this respect, the present study differs from previous research and seeks to address this gap.

Research Findings

In general terms, guidance can be divided into two categories: *Īṣālī Guidance* and guidance in the sense of showing the way. The principal distinctions between these two forms can be summarized as follows:

1. **First:** Guidance in the sense of showing the way is not exclusive to God, the prophets, and the Imams; rather, ordinary individuals can also guide others by showing them the straight path. *Īṣālī Guidance*, by contrast, is exclusive to those who are themselves guided and possess the capacity to bring others to the desired destination.
2. **Second:** Unlike *Īṣālī Guidance*, guidance in the sense of showing the way does not preclude the possibility that the recipient may fail to follow the guidance provided.
3. **Third:** *Īṣālī Guidance* is attributed to Almighty God and constitutes a form of guidance that occurs through divine will and is accompanied by the realization of the intended outcome.

The various applications of *Īṣālī Guidance* can be formulated as follows:

1. **General Creational *Īṣālī Guidance*:** This form of guidance consists in providing all beings with the means necessary for attaining their perfection and “*bringing [them] to their goal.*” It encompasses all creatures, as God guides each being toward the perfections appropriate to its nature through innate disposition, instinct, or natural inclination.
2. **Legislative *Īṣālī Guidance*:** According to ‘Allāmah al-Ṭabāṭabā’ī, in this form of guidance, the heart undergoes a particular expansion, enabling it to accept the truth without constriction and to move toward righteous action. Consequently, the individual neither rejects nor refrains from submitting to God’s command and complying with His decree.
3. **Reward-Based Creational *Īṣālī Guidance*:** Some scholars maintain that, in addition to initial general guidance, God grants a special form of guidance to those who are morally responsible, referred to as reward-based guidance. This consists in “*bringing [them] to the desired destination*” and “*directing and supporting*” them. It is granted to those who, through the proper exercise of their free will, have accepted God’s initial guidance and the truth and have acted accordingly. Verses such as “*Whoever believes in Allah—He will guide his heart*” (Qur’an 64: 11) and “*Those who strive for Us—We will surely guide them to Our ways*” (Qur’an 29: 69), among others, refer to this form of guidance.
4. **Īṣālī Guidance in the Form of “Guidance by Command”:** This form of guidance, introduced as a distinct category by ‘Allāmah al-

Ṭabāṭabā'ī, is discussed in connection with Qur'an 2:124, particularly in the context of distinguishing between the roles of the prophet and the Imam. Three arguments have been advanced in support of this form of guidance.

Conclusion

Regarding the relationship among the various forms of *Īṣālī Guidance*, the following conclusions can be drawn:

1. **General Creational *Īṣālī Guidance*** is general and comprehensive in scope and, in this respect, encompasses the other three forms.
2. **Legislative *Īṣālī Guidance*** remains subject to debate and may ultimately be reduced to reward-based creational *Īṣālī Guidance*.
3. If legislative *Īṣālī Guidance* is reduced to reward-based creational *Īṣālī Guidance*, and guidance by command is understood accordingly, it can be concluded that those encompassed by guidance by command become recipients of reward-based creational guidance after performing certain actions. No substantive difference can be identified between these forms in terms of their essential nature; rather, the distinction lies in the channel or means through which the guidance is conveyed.

References

- Ālūsī, Maḥmūd. (1415 AH). *Rūḥ al-Ma'ānī fī Tafsīr al-Qur'an al-'Azīm*. Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah. [In Arabic]
- Fakhr al-Dīn al-Rāzī, Muḥammad. (1420 AH). *Maḥāṭib al-Ghayb*. Dār Ihya' al-Turāth al-'Arabī. [In Arabic]
- Fāryāb, Muḥammad Ḥusayn. (1390 SH). "Ta'ammulī dar Naẓariyyeh-yi 'Allāmeḥ Ṭabāṭabā'ī dar Maḥmū-i Imāmat dar Āyeh-yi Ibtalā'." *Journal Ma'rifat-i Kalāmī*, no. 1, pp. 45–74. [In Persian]
- Gharavī, Sayyideh Sa'īdah; and Ḥusaynī Shīrg, Faṭimeh Sādāt. (1396 SH). "Hidāyat va Tawfiq dar Didgāh-i Tafsīrī-yi Ayatollah Ma'rifat va 'Allāmeḥ Ṭabāṭabā'ī." *Quarterly Journal of Pazhūhish-hā-yi Tafsīr-i Taṭbīqī*, no. 2. [In Persian]
- Ibn Kathīr, Ismā'īl ibn 'Umar. (1419 AH). *Tafsīr al-Qur'an al-'Azīm*. Dār al-Kutub al-'Ālamiyyah. [In Arabic]
- Javadi Amuli, 'Abdullah. (1378 SH). *Tafsīr-i Tasnīm*. Isrā' Publications. [In Persian]
- Javadi Amuli, 'Abdullah. (1390 SH). *Hidāyat dar Qur'an*. Isrā' Publications. [In Persian]
- Makārim Shīrāzī, Nāṣir. (1374 SH). *Tafsīr-i Nemūneh*. Dār al-Kutub al-Islāmiyyah. [In Persian]
- Motahhari, Morteza. (1377 SH). *Majmū'eh-yi Āthār*. Ṣadra Publications. [In Persian]
- Muḥammadī Rayshahrī, Muḥammad. (1385 SH). *Dānishnāmeḥ-yi 'Aqā'id-i Islāmī*. Dār al-Ḥadīth Scientific and Cultural Institute. [In Persian]
- Ṭabāṭabā'ī, Sayyid Muḥammad Ḥusayn. (1412 AH). *Al-Mizān fī Tafsīr al-Qur'an*. Ismā'īliyyān Publications. [In Arabic]

- Tha'labī, Aḥmad. (1422 AH). *Al-Kashf wa al-Bayān 'an Tafsīr al-Qur'an*. Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī. [In Arabic]
- Ṭūsī, Muḥammad ibn Ḥasan. (n.d.). *Al-Tibyān fī Tafsīr al-Qur'an*. Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī. [In Arabic]
- Zamakhsharī, Maḥmūd. (1407 AH). *Al-Kashshāf 'an Ḥaqā'iq Ghawāmiḍ al-Tanzīl*. Dār al-Kutub al-'Arabī. [In Arabic]

مفهوم هدایت ایصالیه و کاربردهای آن در دیدگاه فریقین *

وحید فرهادی^۱ و احمد بهشتی مهر^۲

۱. استادیار، گروه معارف، دانشگاه رازی، کرمانشاه، ایران (نویسنده مسئول). رایانامه: v.farhadi@razi.ac.ir

۲. دانشیار، گروه شیعه‌شناسی، دانشگاه قم، قم، ایران. رایانامه: a.beheshti@qom.ac.ir

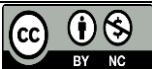
چکیده

پژوهش پیش‌رو با روش تحلیلی و داده‌پردازی توصیفی انتقادی، به دنبال معنا و چیستی هدایت ایصالیه («رساندن به مقصد» در مقابل «نشان دادن راه») و مقایسه کاربردهای آن در آثار مفسران و متکلمان فریقین است. درحالی‌که برخی اندیشمندان اهل سنت متعددی بنفسه بودن «هدایت» را به معنای ایصالی و متعددی بغیره بودن آن را به معنی ارائه طریق دانسته‌اند؛ اغلب اندیشمندان شیعی هر دو قسم هدایت را نوعی ایصال به مطلوب می‌دانند؛ یکی بنفسه و دیگری با واسطه. از سوی دیگر، شیعیان چهار کاربرد «هدایت تکوینی عام»، «هدایت ایصالی پاداشی»، «هدایت به امر» و «هدایت ایصالی تشریعی» را برشمرده‌اند. لکن در آثار اندیشمندان اهل سنت تنها موردی که به عنوان هدایت ایصالیه مطرح شده، کاربرد «هدایت تکوینی عام» است که تنها فاعل آن خداوند متعال است. آن‌ها محتوای کاربرد «هدایت پاداشی» را مورد پذیرش می‌دانند اما عنوان «پاداشی» برای آن جعل نکرده‌اند، همچنین تفسیر آن‌ها از آیه ۱۲۴ سوره بقره «هدایت به امر»، همان معنای لغوی امام و یا به معنای نبی است و نسبت به کاربرد «تشریعی» هم اظهارنظری ندارند. **کلیدواژگان:** هدایت ایصالیه، هدایت تکوینی عام، هدایت تشریعی، هدایت پاداشی، هدایت به امر.

مقاله پژوهشی

* دریافت: ۱۴۰۴/۱۲/۱۰ | بازنگری: ۱۴۰۵/۰۱/۱۰ | پذیرش: ۱۴۰۵/۰۳/۰۱ | انتشار برخط: ۱۴۰۵/۰۴/۱۰

استناد: فرهادی، وحید و بهشتی مهر، احمد. (۱۴۰۵). مفهوم هدایت ایصالیه و کاربردهای آن در دیدگاه فریقین، پژوهش‌های تفسیر تطبیقی، ۱۲(۲)، ۵۱-۲۴. https://doi.org/10.22091/PTT.2024.9059.2207	
	ناشر: دانشگاه قم

© نویسنده(ها)

مقدمه

یکی از مسائل مبنایی و مهمی که در متون دینی به‌عنوان دغدغه، برنامه و هدف از خلقت موجودات، برای خداوند متعال مطرح است، تکامل و هدایت عموم موجودات به‌خصوص هدایت بشر است. این هدایت که در قالب هدایت تکوینی و تشریعی تصویر می‌شود، دارای مراحل و مراتب مختلفی است. ذیل هدایت تکوینی، یکی از اقسام و مصادیقی که به‌عنوان هدایت موجودات در آثار اندیشمندان مسلمان مورد توجه واقع شده "هدایت ایصالیه" است، به‌طور قطع شناخت و معرفت اصل هدایت و مصادیق آن (هدایت ایصالیه) برای بشر ضروری است چرا که علم به آن می‌تواند در دیدگاه و مسیر بندگی و عبودیت، تأثیر چشمگیری داشته و انسان را در تعالی و تکامل به مراحل نهایی کمال که همان غایت خلقت است، سوق دهد.

عنوان هدایت ایصالیه (ایصال به مطلوب) در متون دینی در موارد مختلف استعمال شده است؛ گاهی ذیل لغت هدایت مباحثی ناظر به آن به صورت اختلافی مطرح شده و گاهی این هدایت با عنوان‌های "هدایت تکوینی عام"، "هدایت پاداشی" و "هدایت به امر" مورد بحث واقع شده است. گاهی نیز ذیل "هدایت تشریعی" از آن سخن گفته شده است. در کاربردهای این اصطلاح هم گاهی مشمولین این هدایت، عموم موجودات و گاهی صرفاً بعضی از موجودات مشمول این هدایت می‌شوند.

اینکه مراد از مفهوم "هدایت ایصالیه" چیست، چه کاربردها و مصادیقی برای آن وجود دارد، فاعل هر کدام از کاربردها چه کسی است، رابطه و نسبت بین این کاربردها چگونه است و اینکه آثار و لوازم آن‌ها چیست، سؤال‌های هستند که تلاش می‌شود در این پژوهش در آثار مفسران فریقین به‌صورت دقیق مورد تبیین و بررسی قرار گرفته و به ابهام‌ها و سوال‌های مذکور پاسخ داده شود.

نکته قابل توجه اینکه در خصوص این مسئله (مفهوم هدایت ایصالیه و کاربردهای آن) تاکنون کار پژوهشی مستقلی صورت نگرفته است. طبق تفحص و تحقیق انجام گرفته در آثار اندیشمندان و پژوهشگران مسلمان، مفهومی با عنوان "هدایت ایصالیه" وجود ندارد و عنوانی که در آثار آن‌ها مورد توجه قرار گرفته است عنوان هدایت "ایصال الی المطلوب" است که در این تحقیق "هدایت ایصالیه" از عنوان مذکور جعل شده است.

در منابع لغوی متقدم، به صورت مختصر به مفهوم شناسی آن پرداخته شده است (جوهری، ۱۴۰۴، ج ۶، صص ۲۵-۳۳). در برخی آثار دیگر نیز، به صورت کلی تقابل آن با هدایت "ارائه طریق" اشاره و به همین اندازه بسنده شده است (ایجی، ۱۳۲۵، ج ۸، ص ۱۶۹؛ مجلسی، ۱۴۰۴، ج ۲، ص ۲۴۴؛ مازندرانی، ۱۴۲۹، ج ۲، ص ۵۵). در نهایت فاعل آن منحصر در وجود خداوند متعال در نظر گرفته شده است (ایجی، ۱۳۲۵، ج ۸، ص ۱۶۹؛ مصطفوی، ۱۳۶۸، ج ۱۱، ص ۲۴۹). در آثار معاصران نیز به‌صورت پراکنده به برخی از این

کاربردها اشاره شده که در پژوهش حاضر این کاربردها از مجموعه آثار علما احصاء و با محور قرار دادن آثار مفسران و متکلمان فریقین رابطه و نسبت بین آن‌ها مورد تحلیل و بررسی قرار می‌گیرد.

کتاب‌هایی که به مفهوم هدایت ایصالیه توجه بیشتری داشته‌اند عبارتند از: مفاتیح الغیب (فخر رازی، ۱۴۲۰ ق)؛ المواقف فی علم الکلام (ایجی، ۱۳۲۵ ق)؛ تفسیر المیزان (طباطبایی، ۱۴۱۲ ق)؛ مجموعه آثار (مطهری، ۱۳۷۷)؛ تفسیر نمونه (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴)؛ تفسیر تسنیم (جوادی آملی، ۱۳۷۸) و هدایت در قرآن (جوادی آملی، ۱۳۹۰)؛ تفسیر منشور جاوید (سبحانی، بی‌تا)؛ امامت در بینش اسلامی (ربانی گلپایگانی، ۱۳۸۶) همچنین مقالاتی که به برخی از کاربردهای هدایت ایصالیه اشاره کرده‌اند عبارتند از: تأملی در نظریه علامه طباطبایی در مفهوم امامت در آیه ابتلاء (محمد حسین فاریاب، ۱۳۹۰)؛ هدایت به امر در تفسیر المیزان (گرامی و دیگران، ۱۳۷۴)؛ نقش جامعه‌ساز «هدایت به امر» امام در تفسیر المیزان (سروری مجد، ۱۳۹۳). تقریباً تمامی این آثار فقط به معرفی این نوع از هدایت و یا ذکر دسته‌بندی آن اشاره کرده‌اند و وارد مسائل مربوط به آن نشده‌اند. به‌طور طبیعی کار تطبیقی هم در هیچ یک از این منابع صورت نپذیرفته است.

مفهوم‌شناسی

در بدو امر به‌نظر می‌رسد توضیح برخی اصطلاح‌ها برای ورود در بحث ضروری باشد.

هدایت

در لغت

هدایت در لغت از ماده (ه-د-ی) به معنای دلالت و ارشاد است (ابن منظور، ۱۴۰۴ ق، ج ۱۵، ص ۳۵۴؛ مصطفوی، ۱۳۸۶ ش، ج ۱۱، ص ۲۷۰). برخی در تعریف آن گفته‌اند هدایت عبارت است از: راهنمایی از روی لطف به‌گونه‌ای که رساننده به مطلوب و مقصود باشد (ابن فارس، ۱۳۹۹ ق، ج ۶، ص ۴۲؛ مصطفی و دیگران، بی‌تا، ج ۲، ص ۹۷۸). برخی دیگر از لغت‌دانان به همین اندازه که واژه هدایت دلالت به همراه لطف است اشاره کرده‌اند (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ ق، ص ۸۳۶؛ قرشی، ۱۴۱۲ ق، ج ۷، ص ۱۴۵). زمخشری هم شرط پذیرش هدایت از سوی مهتدی را شرط معنای هدایت دانسته و گفته هدایت «دلالت همراه با وصول به هدف» است (زمخشری، بی‌تا، ج ۳، ص ۳۵).

قاضی عضدالدین ایجی (۱۳۲۵ ق) می‌گوید: اگر ماده هدایت متعدی بنفسه باشد به معنای ایصال به مطلوب است و جز به خداوند متعال نسبت داده نمی‌شود همانند آیه «وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا» (عنکبوت: ۶۹) و اگر متعدی به حرف باشد به معنی دلالت و ارائه طریق است که در این صورت در برخی از موارد

به قرآن نسبت داده می‌شود مثل آیه «إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ يَهْدِي لِلِّهِ هِيَ أَقْوَمُ» (اسراء: ۹) و گاهی به پیامبر اکرم (ص) منتسب می‌شود همانند آیه «وَإِنَّكَ لَتَهْدِي إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ» (شوری: ۵۲) (ج ۸، ص ۱۶۹).
استدلال قول مذکور این است که آیه «إِنَّكَ لَا تَهْدِي مَنْ أَحْبَبْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ» (قصص: ۵۶) درباره رسول خدا (ص) است و براساس مفهوم آیه، باید هدایت نفی شده از آن حضرت هدایت "ایصال به مطلوب" باشد وگرنه هدایت "ارائه طریق" از کارهای دائمی آن حضرت است.^۱

در جواب از این استدلال می‌توان گفت: مراد از نفی هدایت از پیامبر (ص) نفی هدایت مستقل از پیامبر است یعنی پیامبر بدون همراهی و کمک خداوند متعال نمی‌تواند کسی را هدایت کند و تنها کسی که در هدایت مستقل است وجود خداوند متعال است «وَلَكِنَّ اللَّهَ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ» بنابراین استدلال مبنای صحیح ندارد (قرشی، ۱۴۱۲ ق، ج ۷، ص ۱۴۷).

برخی لغت‌شناسان برای لغت هدایت چند معنا ذکر کرده‌اند: قول اول: تمام موارد هدایت به معنای ایصالیه است؛ - این قول حجازیون است (حسینی مازندرانی، بی‌تا، ۳۲) - قول دوم: تمام موارد هدایت به معنای دلالت است؛ - این قول قطب الدین راوندی و دیگران است (همان) - سپس با آیه «وَأَمَّا تُمُوذُ فَهَدَيْنَاهُمْ فَاسْتَحَبُّوا الْعَمَى عَلَى الْهُدَى» (فصلت: ۱۷) قول اول را مورد نقد و نقض قرار داده است به این صورت که طبق این قول هدایت در این آیه باید ایصالیه باشد درحالی‌که این گونه نیست؛ چرا که ضلالت بعد از هدایت ایصالیه درست نیست. از این رو، این مورد را باید از هدایت طریقیه دانست و این گونه نیست که هدایت به صورت مطلق به معنای ایصالیه باشد.

با آیه «إِنَّكَ لَا تَهْدِي مَنْ أَحْبَبْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ» نیز قول دوم را مورد نقض قرار داده است؛ چرا که طبق این آیه هدایت از پیامبر (ص) نفی شده است در حالی‌که به یقین، هدایت یکی از شؤون پیامبر (ص) است. بنابراین هدایتی که از پیامبر (ص) نفی شده هدایت به معنای ایصالیه است. کتاب مذکور در مقام جمع دو قول گفته است: هدایت، مشترک لفظی بین هر دو معنا است و تفکیک آن دو وابسته به تعدیه یا عدم تعدیه ماده هدایت است. به این صورت که اگر ماده هدایت بدون حرف متعدی باشد ایصالیه است وگرنه طریقیه خواهد بود (یزدی، ۱۴۰۵، ص ۸).

در برخی از آثار به وجه جمع مصنف اشکال‌هایی گرفته شده است به این صورت که هدایت در آیه شریفه «إِنَّا هَدَيْنَاهُ النجدين» و در آیه «إِنَّا هَدَيْنَاهُ السَّبِيلَ إِمَّا شَاكِرًا وَإِمَّا كَفُورًا» به مفعول دوم بدون حرف جرّ متعدی شده با آنکه به معنای ارائه طریق است؛ زیرا آیه اول در مقام امتنان است و ایصال به راه خیر و شر منافات با امتنان دارد و

۱. به نقل از کتاب قاموس قرآن، این قول در کتاب حاشیه کشاف که متعلق به سید شریف جرجانی است، از بعضی نقل شده است. (قاموس قرآن، ج ۷، صص ۱۴۷-۱۴۸).

در آیه دوم اگر معنای ایصال مراد باشد، محذور ضلالت بعد از رسیدن به حق لازم خواهد آمد. (حسینی مازندرانی، بی تا، ص ۳۵) و لکن در جواب از اشکال‌های مذکور گفته شده است که طبق آیه اول ایصال به راه خیر و شرّ عین امتنان است نه آنکه با آن منافات داشته باشد بلکه می‌توان گفت حدّ اعلای امتنان این است که وجود اقدس حق تعالی طریق خیر و راه شرّ را به این نحو از هدایت به بنده‌اش بنمایاند و از این گذشته مقصود از «النجدین» طبق برخی از روایات ولایت امام حسن و امام حسین (ع) است، بنابراین اشکال مزبور به‌طور قطع وارد نیست.

اما جواب از آیه دوم اینکه از التزام به اینکه هدایت در این آیه به معنای ایصال الی المطلوب است، هیچ محذوری لازم نمی‌آید چرا که منظور از کفر و شکر در اینجا به معنای فعل و ترک است. بنابراین بعد از هدایت ایصالیه که فعل خداست این‌گونه نیست که شخص نتواند فعلی انجام دهد و ترک عمل در او مستحیل باشد، بنابراین هیچ محذوری برای شخص نیست و او می‌تواند بعد از رسیدن به حق در اثر غلبه هوای نفس در مقام عمل از حقیقت منحرف شود. زیرا کفر و شکر در این آیه به معنای ترک و فعل است چنانچه در اصول کافی به آن اشاره شده است. (کلینی، ۱۴۰۷ ق، ج ۱، ص ۱۶۳)

اعتراض دوم به کلام مصنف این است که هدایت در آیه «والله یهدی من یشاء الی صراط مستقیم» (نور: ۴۶) توسط "الی" متعدّدی شده است با آنکه نباید به معنای ارائه طریق باشد زیرا خدای متعال به‌طور عموم ارائه طریق می‌نماید و مخصوص فرد خاصی نیست. از این رو، آیه هدایت را به کسانی که مورد مشیت حق تعالی هستند اختصاص داده پس هدایت به معنای ایصال خواهد بود. در جواب این اشکال آمده است که هدایت در هر دو حالت با مشیت الهی است پس عبارت "من یشاء" نمی‌تواند دلیل بر اراده هدایت ایصالیه باشد علاوه بر اینکه کلمه "من" عام است و شامل همه اقسام هدایت می‌شود (ذهنی، ۱۴۲۴ ق، ج ۱، صص ۱۱-۱۸).

علامه طباطبایی در تفسیر المیزان، اشکال مذکور را از قول برخی مطرح کرده و جواب دیگری به آن می‌دهد، ایشان پس از نقل معنای لغوی هدایت از کتاب صحاح جوهری، به معنای "دلالّت" (جوهری، ۱۴۰۷ ق، ج ۶، ص ۲۵۳) نوشته است: «برخی از لغویون به صاحب صحاح اشکال گرفته‌اند که هدایت در صورتی به معنای دلالّت است که مفعول دوم آن با کلمه "الی" بیاید و الا هدایت به معنای ایصال و رساندن به مطلوب است. با این استدلال که در امثال آیه «إِنَّكَ لَا تَهْدِي مَنْ أَحْبَبْتَ، وَلَكِنَّ اللَّهَ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ» ترجمه: "تو هرکس را که دوست بداری هدایت نمی‌کنی، و لکن خداست که هر که را بخواهد هدایت می‌کند" (قصص: ۵۶) هدایت بدون "الی" آمده است و اگر به معنای دلالّت باشد، لازمه آن این است که خداوند دلالّت را از پیامبر (ص) نفی کرده باشد، درحالی که پیامبر (ص) همواره با دلالّت بوده است؛ پس آنچه خداوند از او نفی کرده، هدایت به معنای رساندن به مطلوب است» درحالی که این اشکال وارد نیست چرا که در هر دو صورت (چه متعدّدی بنفسه باشد و چه متعدّدی بغيره) معنای هدایت متفاوت نمی‌شود، ایشان می‌نویسد:

«هدایت عبارت است از دلالت و نشان دادن هدف، به وسیله نشان دادن راه، و این خود يك نحو رساندن به هدف است (طباطبایی، ۱۴۲۷ ق، ج ۱، ص ۶۱) و کار خدا است، چیزی که هست سنت خدای تعالی بر این جریان یافته که امور را از مجرای اسباب به جریان اندازد، و در مسئله هدایت هم وسیله‌ای فراهم می‌کند تا مطلوب و هدف برای هر که او بخواهد روشن گشته و بنده‌اش در مسیر زندگی به هدف نهایی خود برسد» (طباطبایی، ۱۴۱۲ ق، ج ۱، ص ۳۴).

به عبارت دیگر، هر دو معنای هدایت به یک معنی برمی‌گردد و هر دو، نوعی ایصال به مطلوب هستند؛ یکی بنفسه محقق می‌شود و دیگری به واسطه ارائه طریق تحقق می‌پذیرد (ری‌شهری، ۱۴۱۶ ق، ج ۴، ص ۳۴۴۰). در جمع‌بندی معنای لغوی هدایت می‌توان گفت: معنای لغوی هدایت همان دلالت و راهنمایی است و آنچه موجب شده تا برخی از اهل لغت و مفسران به دو یا چند معنا قائل شوند، گویا بخاطر خلط بین مفهوم و مصادیق آن است، یعنی واژه هدایت دارای یک معنی و مفهوم است و لکن مصادیق متعدد و مختلفی دارد. به عبارت دیگر هدایت به معنای مطلق دلالت و ارشاد به لطف است اعم از اینکه دلالت موصله باشد یا نباشد و اعم از اینکه هدایت به مفعول دوم متعدی بنفسه یا متعدی با واسطه باشد، از این‌رو هدایت نسبت به دو معنا (ایصالیه و طریقیه) مشترک معنوی است نه اینکه نسبت به آن دو اشتراک لفظی باشد، بنابراین هیچ یک از اشکال‌های مطروح وارد نیست (حسینی مازندرانی، بی‌تا، ص ۳۶).

بنابراین تبیین ماده هدایت از دیدگاه فریقین به این صورت است که طبق دیدگاه برخی از علمای اهل تسنن و برخی از علماء امامیه هدایت دارای معانی متعدد بوده و این تعدد معنا به خاطر تعدیه بنفسه یا تعدیه بغیره بودن ماده هدایت است و هدایت نسبت به دو معنا اشتراک لفظی دارد و لکن طبق دیدگاه اکثر علماء امامیه هدایت به معنای دلالت است و تعدیه یا عدم آن تأثیری در تغییر معنای هدایت ندارد.

هدایت در اصطلاح اهل سنت

اصطلاح هدایت که برگرفته از معنای لغوی آن است در آثار اندیشمندان به گونه‌های مختلف تعریف شده است: در اندیشه اهل سنت می‌توان برای اصطلاح نزد اشاعره و معتزله معانی متفاوتی یافت. اشاعره، هدایت را ارائه راهی می‌دانند که در عالم نفس‌الامر رساننده به مطلوب باشد در حالی که معتزله، هدایت را دلالت رساننده به مقصد و مطلوب می‌دانند و لکن در برخی از کتب، هدایت نزد اشاعره به معنای خلق اهتداء معنا شده است که به معنای ایمان است و معتزله آن را بیان طریق و دلالت معنا کرده‌اند که در ظاهر تنافی در قول آن‌ها دیده می‌شود و لکن تنافی آن قابل حل است به این صورت که در یکجا معنای لغوی هدایت را بررسی کرده‌اند و در جای دیگر معنای شرعی آن را استعمال کرده‌اند (ایچی، ۱۳۲۵ ق، ج ۸، ص ۱۶۹).

محقق بیضاوی هدایت را به معنای دلالت همراه با لطف که محل استعمال آن در کار خیر است و فخررازی هم آن را به معنای دلالت مطلقه معنا کرده است (تهانوی، ۱۹۹۶ م، ج ۲، صص ۱۷۳۷-۱۷۳۹). جرجانی در کتاب التعریفات می نویسد: هدایت یعنی راهنمایی به سوی آنچه ما را به مطلوب می رساند و یا گفته می شود، راهنمایی به راهی که به مطلوب و هدف می رساند (جرجانی، بی تا، ص ۱۱۲).

هدایت در اصطلاح شیعی

اندیشمندان شیعی نیز در باب معنای اصطلاحی هدایت دیدگاه های گوناگونی مطرح کرده اند. محقق طوسی هدایت را قدر مشترک دو معنای مورد نظر اشاعره و معتزله دانسته است؛ چرا که هدایت برای هر دو معنای مذکور استعمال شده است و قول به اینکه برای یکی از دو معنا وضع شده موجب آن خواهد شد که در یکی از دو معنا حقیقت و در معنای دیگر مجاز باشد و این خلاف اصل است (تهانوی، ۱۹۹۶ م، ج ۲، صص ۱۷۳۷-۱۷۳۹ و ۳۲۷).

علامه طباطبایی برای هدایت معنای اصطلاحی ذکر نکرده ولی باتوجه به توضیحی که از معنای لغوی هدایت داده، می توان این گونه برداشت کرد که، هدایت را نوعی رساندن به هدف می دانند (طباطبایی، ۱۴۱۲ ق، ج ۱، ص ۳۴).

آیت الله جوادی آملی در مورد تعریف اصطلاحی هدایت می نویسد: هدایت برخورداری موجودی از کمالی است که با نظم خاص و صحیحی به آن کمال برسد؛ به دیگر سخن، برقراری ارتباط خاص میان موجود و آینده کمالی آن را هدایت گویند (جوادی آملی، ۱۳۹۰، ص ۲۱)، مفهوم مقابل این اصطلاح، ضلالت است.

هدایت ایصالیه

واژه "ایصال" در معنای لغوی و اصطلاحی ماده "هدایت" به صورت اجمالی مورد توجه قرار گرفت اما در این قسمت از پژوهش معنای لغوی و اصطلاحی آن بررسی می شود تا در ادامه مسیر ابهامی در مفهوم آن باقی نمانده باشد.

"ایصال" از ماده «و ص ل» به معنای رساندن و متکفل مفهوم انتهاء است (مصطفوی، ۱۳۶۸، ج ۴، ص ۱۳۰) که در تعریف اصطلاحی آن گفته شده است: هدایت اگر به معنای رساندن به هدف باشد "ایصال به مطلوب" تعبیر می شود (طباطبایی، ۱۴۱۲ ق، ج ۲۰، ص ۳۰۴).

برخی هدایت ایصالیه را که از متعدی بنفسه بودن ماده هدایت اتخاذ کرده اند، مطلوب را نسبت به خداوند غیر متناهی می دانند و قائلند افراد متناسب با استعداد خود به آن مطلوب می رسند (موسوی سبزواری، ۱۴۰۹ ق، ج ۳، ص ۳۲).

علامه طباطبایی در تبیین تفصیلی آن با استناد به آیات قرآن گفته است، هدایت در قرآن گاهی به معنای ارائه طریق است همانند هدایت در آیه شریفه «إِنَّا هَدَيْنَاهُ السَّبِيلَ إِمَّا شَاكِرًا وَإِمَّا كَفُورًا» ترجمه: "ما حقیقت راه را به او نشان دادیم حال خواهد هدایت پذیرد و شکر این نعمت گوید و خواه خواهد آن نعمت را کفران کند" (انسان: ۳) (طباطبایی، ۱۴۱۲ق، ج ۲۰، ص ۱۲۲) و گاهی به معنای ایصال به مطلوب است، یعنی دست کسی را گرفتن و به مقصد رساندن. بنابر نظر ایشان آیه ذیل، همین معنا را افاده می‌کند (همان، ج ۵، ص ۲۴۵) «يَهْدِي بِهِ اللَّهُ مَنِ اتَّبَعَ رِضْوَانَهُ سُبُلَ السَّلَامِ وَيُخْرِجُهُم مِّنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ بِإِذْنِهِ وَيَهْدِيهِمْ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ»؛ ترجمه: "خدا به وسیله آن (نور و کتاب) کسانی را که از خوشنودی او پیروی کنند به راه‌های سلامت راهنمایی می‌کند، و آنان را به توفیق خود از تاریکی‌ها به سوی روشنایی (معرفت، ایمان و عمل صالح) بیرون می‌آورد، و به جانب راه راست هدایت می‌کند" (مائده: ۱۶).

در تفسیر نمونه پس از تعریف معنای اصطلاحی هدایت ایصالیه متفرع بر دو فرع دانسته شده است: اول وجود هدایت تشریعی است که مقام تطبیق احکام است و فرق نمی‌کند از طریق اقامه حکم و تطبیق حدود احکام الهی باشد یا از طریق تربیت و تعلیم نفوس به شکل عملی باشد چرا که هر دو از اهداف انبیاء است، دوم وجود هدایت تکوینی است که از خلال تأثیر و نفوذ معنوی و روحی متناسب با استعداد افراد انجام می‌گیرد که انجام این کار از عهده هر نبی و امامی برمی‌آید (مکارم شیرازی، ۱۴۲۶ق، ج ۹، ص ۱۵).

بنابراین باتوجه به معنای لغوی و اصطلاحی هدایت و ایصال می‌توان گفت هدایت ایصالیه همان هدایتی است که انسان یا هر موجود دیگری را به مطلوب واقعی خود که همان کمال آن موجود است، برساند. به نظر می‌رسد جهت شناخت بیشتر از هدایت ایصالیه لازم است به صورت کلی به اقسام هدایت و به منشأ هدایت ایصالیه پرداخته شود.

اقسام هدایت

در آثار اندیشمندان معاصر برای هدایت از جهت‌ها و لحاظ‌های مختلف، تقسیم‌های گوناگون مطرح شده است، مانند: تقسیم هدایت به ارائه طریق و ایصال به مطلوب (المیزان، ۱۴۱۲ق، ج ۲۰، ص ۳۰۴)؛ و تقسیم آن به هدایت طبیعی، حسی، غریزی، عقلی و ... (مطهری، ۱۳۷۷، ج ۲۶، صص ۴۷۱-۴۷۲)؛ هدایت "تکوینی و تشریعی"، "عام و خاص"، "مطلق و فراگیر"، "نسبی و خاص"، "ابتدائی و پاداشی"، "علمی و عملی"، "اصلی و تبعی" (جوادی آملی، ۱۳۹۰، صص ۳۱-۵۹).

باتوجه به اینکه موضوع این تحقیق ناظر به مفهوم "هدایت ایصالیه" است و "هدایت ایصالیه" نوعی از هدایت تکوینی است که تعریف آن مبتنی بر قسیم خود یعنی هدایت تشریعی است و همچنین متوقف بر تبیین اقسام

هدایت تکوینی است و از طرفی همه اقسام هدایت، به هدایت در تکوین و تشریع، برمی گردند، از این رو در این بخش از تحقیق از میان اقسام هدایت، به تبیین هدایت تکوینی و تشریعی پرداخته می شود.

هدایت تکوینی

این نوع از هدایت، با عبارت های مختلفی تبیین شده است که برخی ناظر به نشانه هدایت و برخی دیگر ناظر به تعریف هدایت تکوینی است: شیخ طوسی آن را سیر دادن هر موجود از مرحله خلقتش تا رسیدن به هدفی که برای آن خلق شده تعریف کرده است (طوسی، بی تا، ج ۷، ص ۱۷۸)؛ برخی آن را اعطاء عقل دانسته که ممیز خیر و شر و نفع و ضرر بوده و پیامبر باطنی انسان می باشد (طیب، ۱۳۷۸، ج ۱، ص ۱۱۵)؛ برخی هم نشانه آن را تخلف ناپذیری و عدم تغییر و تبدل در وجود آن دانسته اند (قرشی، ۱۳۷۷، ج ۱، ص ۱۹).

علامه طباطبایی (۱۴۱۲ ق) تعریفی از هدایت تکوینی ارائه داده که جامع تمام معانی مذکور است. ایشان

می نویسند:

«هدایت تکوینی، هدایتی است که به امور تکوینی تعلق می گیرد، مانند اینکه خداوند هر يك از انواع مصنوعات را که آفریده، او را به سوی کمال و هدفی که برایش تعیین کرده و اعمالی که در سرشتش گذاشته راهنمایی فرموده و شخصی از اشخاص آفریده را به سوی آنچه برایش مقدر شده و نهایت و سر رسیدی که برای وجودش قرار داده است به راه انداخته؛ چنان که می فرماید: «رَبُّنَا الَّذِي أَعْطَى كُلَّ شَيْءٍ خَلْقَهُ ثُمَّ هَدَى»؛ ترجمه "گفت پروردگار ما همان است که خلقت هر چیزی را به او داد و سپس هدایتش کرد" (طه: ۵۰)» (ج ۷، ص ۳۴۶).

آیت الله جوادی آملی تصریح می کنند که این نوع از هدایت اعم از انسان و سایر جانداران، حتی موجودات بی جان است که آن ها را به سوی تکامل هدایت می کند (جوادی آملی، ۱۳۹۰، ص ۳۱).

هدایت تشریعی

این هدایت مربوط به امور تشریعی از قبیل اعتقادات حق و اعمال صالح که امر و نهی، بعث و زجر و ثواب و عقاب خداوند همه مربوط به آن است (طباطبایی، ۱۴۱۲ ق، ج ۷، ص ۳۴۷)، و هدایتی است که با ارسال پیامبران و هادیان الهی و تعلیم و تبلیغ دین توسط ایشان محقق شده و هدایتی است که تنها شامل تمام انسان ها شده و خوب و بد را دربر می گیرد که آیات «إِنَّا هَدَيْنَا السَّبِيلَ إِمَّا شَاكِرًا وَإِمَّا كَفُورًا» ترجمه: "ما راه را به انسان نشان دادیم خواه شکرگزاری کند یا کفران" (انسان: ۳) و «إِنَّكَ لَتَهْدِي إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ» ترجمه: "و به یقین تو به صراط مستقیم هدایت می کنی" (شوری: ۵۲) و «وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا كَافَّةً لِّلنَّاسِ بَشِيرًا وَنَذِيرًا» ترجمه: "و ما تو را جز بشارتگر و هشدار دهنده برای تمام مردم نفرستادیم"، (سبا: ۲۸) ناظر به هدایت تشریعی هستند.

در مقابل هدایت تشریعی، ضلالت تشریعی است که از ساحت الهی به دور است، چرا که ضلالت تشریعی به این معناست که خداوند پیامبرانی را برای گمراه‌سازی برخی از مردم مبعوث سازد و معارف و احکام و قوانین گمراه‌کننده‌ای برای آنان نازل کند که این قطعاً به اقتضای نقل «وَلَا يَظْلِمُ رَبُّكَ أَحَدًا» (کهف: ۴۹) و عقل محال است.

تفاوت هدایت ایصالیه و طریقیه

تقسیم هدایت به ایصالیه و طریقیه از قبیل دو معنا برای یک لفظ نیست بلکه تقسیم برای یک معنی است (خمینی، ۱۴۱۸ ق، ج ۲، ص ۷۳). برخی از تفاوت‌ها عبارت است از:

هدایت به معنای ارائه طریق اختصاص به خداوند و انبیاء و ائمه ندارد، بلکه افراد عادی هم می‌توانند راه راست را به مردم ارائه کنند اما هدایت به معنای ایصال به مطلوب اختصاص به افرادی دارد که خود، هدایت شده باشند و در این راه یافتن، بین آنان و خداوند واسطه‌ای نباشد؛ یا چون امامان از همان حین تولد چنین باشند، و یا مثل انبیاء بعد از گذشتن برهه‌ای از عمرشان به عنایت خاص خداوند به چنین هدایتی رسیده باشند (طباطبایی، ۱۴۱۲ ق، ج ۱۰، ص ۵۸).

در هدایت به معنای ارائه طریق، احتمال و امکان تخلف فرد از هدایت می‌رود، همان‌گونه که قرآن مجید با توجه به همین معنای هدایت می‌فرماید: «وَأَمَّا تُمُودُ فَهَدَيْنَاهُمْ فَاسْتَحَبُّوا الْعَمَى عَلَى الْهُدَى» ترجمه: "ما قوم ثمود را هدایت کردیم اما آن‌ها کوری «ضلالت» را بر هدایت ترجیح دادند" (فصلت: ۱۷) درحالی که در هدایت به معنای «ایصال به مطلوب» احتمال تخلف و ضلالت وجود ندارد (جوادی آملی، ۱۳۹۰، ص ۱۴).

هدایت ایصالیه مستند به خداوند متعال است و این مدل از هدایت به اراده الهی است و همراه با تحقق واقعیت است چرا که اراده الهی منفک از مراد او نیست ولی هدایت قرآن و نبی در حد ارائه طریق است چرا که اراده آن‌ها به تنهایی کفایت از تحقق واقعیت نمی‌کند. ممکن است به مطلوب برسد و ممکن است نرسد (مصطفوی، ۱۳۶۸، ج ۱۱، ص ۲۴۹). البته برخی در جواب آن و در مقام نقض ادعای مذکور گفته‌اند در بسیاری از موارد، هدایت مستند به خداوند بوده و از نوع دلالت و ارائه طریق می‌باشد مثل آیه «يَا قَوْمِ اتَّبِعُونِ أَهْدِكُمْ سَبِيلَ الرَّشَادِ» (غافر: ۳۸) «وَمَا أَهْدِيكُمْ إِلَّا سَبِيلَ الرَّشَادِ» (غافر: ۲۹) (زرقانی، ۱۴۱۷ ق، ج ۱، ص ۵۳).

کاربردهای هدایت ایصالیه

در مباحث مربوط به مفهوم‌شناسی هدایت، پس از بررسی معنای لغوی و اصطلاحی هدایت، معلوم شد هدایت به دو طریق صورت می‌گیرد: الف) ارائه طریق (طریقیه) ب) ایصال به مطلوب (ایصالیه).

نکته قابل توجه اینکه هدایت ایصالیه (ایصال به مطلوب) در موارد مختلف استعمال شده است که گاهی مصداقش عموم موجودات و گاهی مصداقش به برخی از موجودات تعلق می‌گیرد و در برخی موارد، ذیل هدایت

تکوینی و در برخی موارد، ذیل هدایت تشریعی مطرح شده است؛ از آنجا که هدایت ایصالیه در همه موارد معنای واحدی داشته و به معنای رساندن به مقصد است، از این رو معلوم می‌شود که تعدد استعمال آن از باب تعدد معنای آن نیست؛ در نتیجه موارد استعمالی آن بخاطر تعدد کاربرد این مدل از هدایت است؛ بنابراین در اینجا لازم است کاربردهای هدایت ایصالیه مورد بررسی قرار گیرد تا مشخص شود مصادیق هر کدام از این هدایت‌های ایصالیه کدام است و چه غایتی را دنبال می‌کنند.

طبق تفحص و تحقیق انجام گرفته تعبیر "هدایت ایصالیه" در آثار بزرگان در چهار مورد استعمال شده است که عبارتند از:

هدایت ایصالیه تکوینی عام

یکی از موارد استعمال هدایت ایصالیه، استفاده از این تعبیر در هدایت عام تکوینی است به این صورت که اندیشمندان اسلامی طوری این هدایت را تبیین کرده‌اند که منطبق با معنای هدایت ایصالیه است. علامه طباطبایی ذیل آیه «قَالَ رَبُّنَا الَّذِي أَعْطَى كُلَّ شَيْءٍ خَلْقَهُ ثُمَّ هَدَى» (طه: ۵۰) که ناظر به هدایت عموم موجودات است در معنای این هدایت می‌نویسد:

«والهداية إراءة الشيء الطريق الموصل إلى مطلوبه أو إيصاله إلى مطلوبه و يعود المعنيان في الحقيقة إلى معنى واحد و هو نوع من إيصال الشيء إلى مطلوبه إما بإيصاله إليه نفسه أو إلى طريقه الموصل إليه؛ ترجمه: کلمه هدایت به معنای این است که راه هر چیز را به آن طوری نشان دهیم که او را به مطلوبش برساند، و یا لااقل راهی که به سوی مطلوب او منتهی می‌شود به او نشان دهیم و برگشت هر دو معنا به یک حقیقت است و آن عبارت است از نوعی رساندن به مطلوب، حال یا رساندن به خود مطلوب، و یا رساندن به طریق منتهی به آن» (طباطبایی، ۱۴۱۲ ق، ج ۱۴، ص ۱۶۶).

آیت‌الله جوادی آملی در تعریف هدایت تکوینی عام و تطبیق آن با هدایت ایصالیه می‌نویسد: «هدایت تکوینی عام، به معنای اعطای همه ابزار کمال و "رساندن به هدف" است و شامل همه موجودات می‌شود چرا که خداوند همه را از طریق فطرت یا غریزه یا میل، به کمال‌های شایسته آن‌ها راهنمایی کرده است «قَالَ رَبُّنَا الَّذِي أَعْطَى كُلَّ شَيْءٍ خَلْقَهُ ثُمَّ هَدَى» (طه: ۵۰) خدای سبحان همه مخلوقات خود را با هدایت تکوینی عام و ربوبیت مطلق اداره می‌کند و هیچ آفریده‌ای نیست از این سفره رحمت بی‌بهره بماند» (جوادی آملی، ۱۳۹۰، ص ۴۷) ایشان در ادامه، در تبیین هدایت تکوینی پاداشی، با صراحت از هدایت تکوینی عام به اسم هدایت "ایصال به مطلوب" تعبیر می‌کند و می‌نویسد «خداوند با هدایت تکوینی خود هرکسی را به مقصد خاص وی می‌رساند؛ هدف سالک، الهی باشد یا شیطانی؛ مانند هدایت تکوینی داروی معالج به ادامه حیات و سم مهلک به نابود ساختن آن» (همان، ص ۵۱).

علامه طباطبایی با استفاده از آیات قرآن در تبیین کیفیت و چگونگی این نوع از هدایت می‌نویسد: «خداوند سبحان بعد از اتمام ذات هر شیئی، آن را به سوی کمال مختص به خودش هدایت می‌کند و این هدایت به لحاظ اینکه حقیقتش همان اقتضاء ذاتی شیء نسبت به کمالات لاحقیه است، نوعی تفرع بر ذات شیء دارد. تفصیل این نکته در کلام حق مذکور است: «الَّذِي خَلَقَ فَسَوَّى وَالَّذِي قَدَّرَ فَهَدَى» (اعلی: ۲-۳) پس خدای سبحان بعد از خلقت اشیا و پرداختن آن‌ها، برایشان تقدیری معین فرموده که در واقع، این تقدیر همان تفصیل خصوصیت‌های وجودی آن‌هاست؛ همان‌گونه که فرموده: «وَكُلُّ شَيْءٍ فَصْلَانَةٌ تَفْصِيلًا» (اسراء: ۱۲) پس از این تقدیر و تفصیل، آن‌ها را به خصوصیت‌های مقدره هدایت می‌کند و این هدایت در واقع، بدین نحو است که در شیء اقتضایی ذاتی نسبت به همه لوازم و کمالات وجودیش که متمم ذات اوست، قرار می‌دهد و این همان نظام حقیقی است که هم در هر شیئی منفرداً و هم در مجموع و من جمله انسان، محقق است (طباطبایی، ۱۴۱۲ ق، ج ۱۵، صص ۲۸۳-۲۸۴).

مراد از این نوع هدایت، در مورد انسان به صورت خاص، آن است که خداوند انسان را به گونه‌ای آفریده و هستی او را به الهامی مجهز کرده است که با آن الهام می‌تواند اعتقاد حق و عمل صالح را تشخیص دهد، یعنی انسان فطرتاً دارای نوعی خلقت خاص است که او را به سوی موجودی متعالی دعوت می‌کند. انسان بر اثر این ویژگی درونی خود درمی‌یابد که به سوی موجودی خارج از وجود خویش متمایل و محتاج است و همچنین نیاز سایر پدیده‌ها و موجودات را نیز به موجودی که از نقص و نیاز مبراست و سلسله موجودات بدان منتهی می‌گردد، درک می‌کند. لازمه این درک درونی، احساس خضوع و احساس وابستگی و نیاز به اوست. بنابراین، انسان از همان ابتدای وجود با حرکتی طبیعی و هدایتی درونی در مسیر الله قرار گرفته، متوجه هدف مطلوب خویش می‌باشد. و نیز به واسطه همین ویژگی درونی است که انسان طالب سلامت خویش گشته، راه سعادت و شقاوت را تشخیص می‌دهد و از آنجا که داشتن چنین خصوصیتی سنت لایتغیر خداوند است، هیچ انسانی در حرکت خود به سوی هدف، جز سعادت را دنبال نمی‌کند؛ همان‌گونه که سایر موجودات نیز در حرکت خود در جستجوی هدف مطلوب و مجهز به قوا و جهازی هستند که مناسب غایتشان می‌باشد و با این قوا و تجهیزات از نقص گریخته، به سوی کمال خود در حرکت‌اند. همچنین به خاطر همین خلقت خاص، آنچه را که در این مسیر برای او نافع بوده، از درون خویش و با الهامات درونی درمی‌یابد (همان، ج ۱۶، صص ۱۷۸-۱۷۹).

بنابراین، در هدایت تکوینی نیروهای علمی، انسان را از بینش خاص و نیروهای عملی او را از کشش و کوشش مخصوص برخوردار می‌کند تا فهم یا مشاهده معارف الهی و پیمودن راه و نیل به هدف نهایی، به وفق مراد حاصل شود، به عبارت دیگر، خداوند قدم به قدم از عباد سالک دستگیری می‌کند و او را به مقصد می‌رساند. از این‌رو، هدایت تکوینی، به «ایصال به مطلوب» موسوم است (جوادی آملی، ج ۱، ص ۴۲۹).

در غیر از فضای تعریف و کیفیت هدایت عام تکوینی، تعبیر از هدایت عام تکوینی به عنوان هدایت ایصالیه در آثار برخی آمده است همانند عبارت «الحمد لله الذي خَلَقَ كُلَّ شَيْءٍ وَأَعْطَاهُ هِدَايَةَ الْإِصْصَالِ وَالْإِبْلَاحِ حَتَّى تَمَامِ الْغَايَةِ، وَغَايَةُ التَّهْيَاةِ...» (قاسم، ۱۴۳۷ ق، ج ۱۰، ص ۸۱) که ناظر به هدایت عامی است که در معنای هدایت ایصالیه گرفته شده است.

در آثار اندیشمندان اهل تسنن این نوع از هدایت به عنوان هدایت عام تکوینی که شامل همه موجودات است؛ مورد توجه واقع شده است و به کمیت و کیفیت چنین هدایتی پرداخته شده است و لکن در عنوان آن به "هدایت ایصالیه" تصریح نشده است؛ هرچند با این قرینه که «این هدایت متناسب با غایت هر مخلوقی است» (خطیب، ج ۸، ص ۷۹۸). دلیل بر تکوینی بودن این نوع از هدایت است و با ملاک «در جایی که ماده هدایت بنفسه متعدی شود هدایت ایصالیه است و جز به خداوند متعال نسبت داده نمی شود» (ایجی، ۱۳۲۵ ق، ج ۸، ص ۱۶۹) بر هدایت ایصالیه قابل انطباق است.

هدایت ایصالیه تشریعی

با وجود اینکه در آثار بزرگان و به اقرار آن ها تبیین هدایت "ایصال به مطلوب" ذیل هدایت تکوینی انجام گرفته و یکی از مصادیق آن محسوب می شود، لکن در برخی موارد در کتاب المیزان، این هدایت ذیل هدایت تشریعی قرار گرفته و از مصادیق آن شمرده شده است.

علامه طباطبایی هدایت الهی را به دو قسم تکوینی و تشریعی تقسیم کرده و قائل است هدایت تشریعی به دو قسم: "ارائه طریق" و "ایصال به مطلوب"؛ تقسیم می شود، ایشان در تفصیل موضوع بعد از توضیح هدایت تکوینی و آیات مربوط به آن، در مورد هدایت تشریعی می نویسد: این هدایت مربوط به امور تشریعی از قبیل اعتقادات حق و اعمال صالح است که امر و نهی، بعث و زجر و ثواب و عقاب خداوند و امور مربوط به آن می شود که خود این قسم از هدایت نیز دو گونه است: یکی ارائه طریق یعنی صرف نشان دادن راه که هدایت مذکور در آیه «إِنَّا هَدَيْنَا السَّبِيلَ إِنَّمَا شَاكَرًا وَإِنَّمَا كُفُورًا» (انسان: ۳) از آن قبیل است و دیگر "ایصال به مطلوب" یعنی دست طرف را گرفتن و به مقصد رساندن است که در آیه «وَلَوْ شِئْنَا لَرَفَعْنَاهُ بِهَا وَلَكِنَّهُ أَخْلَدَ إِلَى الْأَرْضِ وَاتَّبَعَ هَوَاهُ» ترجمه: "اگر می خواستیم او را به وسیله آیات (و علوم) که به او داده بودیم (بالا) می بردیم، ولی او به زمین چسبید و از هوس خود پیروی کرد" (اعراف: ۱۷۶) به آن اشاره شده است.

علامه در تبیین این قسم از هدایت می نویسد: این هدایت عبارت است از اینکه قلب به نحو مخصوصی انبساط پیدا کرده و در نتیجه بدون هیچ گرفتگی قول حق را پذیرفته به عمل صالح بگراید، و از تسلیم بودن در برابر امر خدا و اطاعت از حکم او ابا و امتناع نداشته باشد.

علامه در ادامه می‌نویسد: خدای تعالی برای این قسم از هدایت رسم دیگری را هم ترسیم کرده، آنجا که هدایت انبیاء (ع) و اختصاصات ایشان را ذکر کرده دنبالش می‌فرماید: «وَاجْتَنِبْنَاهُمْ وَهَدَيْنَاهُمْ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ ذَلِكَ هُدَى اللَّهِ يَهْدِي بِهِ مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ»؛ ترجمه: "عده‌ای را برگزیدیم و به راه راست هدایتشان کردیم؛ آن هدایت خداست، هر کس از بندگان را که بخواهد به آن هدایت می‌کند" (انعام: ۸۷-۸۸) و طبق این آیه یکی از خواص هدایت الهی افتادن به راه مستقیم و طریقی است که انحراف و اختلاف در آن نیست، و آن همانا دین او است که نه معارف اصولی و شرایع فرعی آن با هم اختلاف دارند، و نه حاملین آن دین و راهروان در آن راه با یکدیگر مناقضت و مخالفت دارند، برای اینکه منظور از تمامی معارف و شرایع دین الهی یک چیز است و آن توحید خالص است که خود حقیقت واحدی است ثابت و تغییرناپذیر. همچنین خود آن معارف هم همه مطابق با فطرت الهی است که نه خود آن فطرت عوض شدنی است و نه احکام و مقتضیات آن قابل تغییر است، به همین جهت حاملین دین خدا یعنی انبیاء (ع) نیز با یکدیگر اختلاف ندارند، همه به یک چیز دعوت نموده خاتم آنان همان را می‌گویند که آدم آنان گفته بود، تنها اختلاف آنان از جهت اجمال دعوت و تفصیل آن است (طباطبایی، ۱۴۱۲ ق، ج ۷، ص ۳۴۷).

هدایت ایصالیه پاداشی تکوینی

در مورد چیستی هدایت پاداشی تکوینی باید گفت: این هدایت یک هدایت ویژه است که شایسته بندگان است که مراحل قبلی هدایت را - اعم از هدایت تکوینی عام، هدایت فطری، هدایت عقلی و هدایت تشریعی - به نحو احسن استفاده کرده و خداوند زمینه رسیدن به کمال را برای آن‌ها مهیا کرده است. این مدل از هدایت در آثار برخی از بزرگان به نام هدایت "ایصال به مطلوب" تعبیر شده است.

آیت‌الله جوادی آملی در تبیین این نوع از هدایت می‌نویسد: «خداوند غیر از هدایت عام آغازین، هدایتی ویژه به نام هدایت پاداشی برای مکلفان دارد که به معنای «ایصال به مطلوب» و «تسدید و تأیید» آن‌هاست و نصیب کسانی می‌شود که با حسن اختیار خود هدایت ابتدایی خداوند و حق را پذیرفته و به آن عمل کرده باشند.» سپس ایشان برای این مدل از هدایت، آیات متعددی از قرآن را به عنوان شاهد می‌آورد و برای هر کدام توضیحی بیان می‌کند که همه این موارد ناظر به هدایت ایصالیه پاداشی تکوینی است که به چند مورد اشاره می‌شود:

۱- «وَمَنْ يُؤْمِنْ بِاللَّهِ يَهْدِ اللَّهُ قَلْبَهُ» (تغابن: ۱۱) این هدایت زمانی نصیب انسان می‌شود که بخشی از راه ایمان

به خدا را پیموده باشد.

۲- «وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا» (عنکبوت: ۶۹) هدایتی که بعد از جهاد در راه خدا بهره‌مندان

می‌شود از این نوع هدایت است.

۳- «وَالَّذِينَ اهْتَدَوْا زَادَهُمْ هُدًى» (محمد: ۱۷) خداوند سبحان هدایت اهل سلوک و عمل را افزایش می‌دهد که با آن پیمودن بقیه راه آسان شود که در این صورت چنین گرایشی او را به کار نیک و می‌دارد.

۴- «يَهْدِي بِهِ اللَّهُ مَنِ اتَّبَعَ رِضْوَانَهُ سُبُلَ السَّلَامِ» (مائده: ۱۶) هدایت سبیل السلام که با «سلامت به مقصد رساندن» و ویژه طالبان رضوان الهی است، همان هدایت تکوینی پاداشی است.

و آیات دیگری مانند «وَيَهْدِي إِلَيْهِ مَنْ يُنِيبُ»؛ ترجمه: "هرکه را به درگاه خدا به تضرع و دعا باز آید هدایت می‌فرماید" (شوری: ۱۳)؛ «إِنْ تُطِيعُوهُ تَهْتَدُوا» ترجمه: "و اگر او را اطاعت کنید هدایت (و سعادت) خواهید یافت" (نور: ۵۴) و موارد دیگر که همه ناظر به این نوع از هدایت می‌باشد (جوادی آملی، ۱۳۹۰، صص ۴۸-۵۶). علامه طباطبایی در تفسیر آیه «أَفَرَأَيْتَ مَنْ اتَّخَذَ إِلَهَهُ هَوَاهُ وَأَضَلَّهُ اللَّهُ عَلَى عِلْمٍ وَخَتَمَ عَلَى سَمْعِهِ وَقَلْبِهِ وَجَعَلَ عَلَى بَصَرِهِ غِشَاوَةً فَمَنْ يَهْدِيهِ مَنْ بَعْدَ اللَّهِ» کسی که هوا و هوس خود را معبود و خدای خود نموده است؛ «عَلَى عِلْمٍ»؛ با وجود علم به حق و باطل و شناخت راه درست و نادرست؛ خدا با علم به این که طرف استحقاق هدایت ندارد و در فسق و فجور غرق است» (جاثیه: ۲۳) مراد از هدایتی که از هواپرستان نفی شده را هدایت به معنای "ایصال به مطلوب" گرفته و نوشته است مراد از هدایت در آیه به معنای ارائه طریق نیست بلکه منظور این است که "ما او را به مطلوبش نمی‌رسانیم"، نه اینکه هدایت نکنیم، چون دنباله آیه آمده «وَأَضَلَّهُ اللَّهُ عَلَى عِلْمٍ» (طباطبایی، ۱۴۱۲، ج ۲۰، ص ۱۲۳).

آیت‌الله جوادی آملی آیه «إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ» را طوری تبیین می‌کند که ناظر به هدایت ایصالیه باشد ایشان می‌نویسد: ظالم هرگز از هدایت بهره‌ای نداشته و هیچ‌گاه به مقصد نمی‌رسد، بلکه همواره در بین راه می‌ماند. پس اگر شما در زمره آنان درآیدید به مقصد نخواهید رسید. بعد می‌فرماید: کلمه (لایهدی) در این آیه به معنای هدایت تکوینی و ایصال به مطلوب است و الا چنین نیست که باب هدایت تشریعی بر ظالم مسدود باشد؛ چه اینکه اگر ظالم توبه کند توبه او پذیرفته خواهد شد.

نکته قابل توجه ایشان استفاده از قاعده "تعلیق حکم بر وصف مشعر به علیت است" بر بی‌بهره ماندن ظالمین از هدایت تکوینی. به این صورت که تعلیق حکم عدم هدایت تکوینی و عدم ایصال یهود و نصاری به وصف ظلم، مشعر به علیت این وصف است به این معنا که ظالم از آن جهت که ظالم است از هدایت تکوینی الهی بی‌بهره مانده و در راه می‌ماند و اما هدایت تشریعی خداوند عام است و خداوند انبیاء را برای هدایت همه انسان‌ها فرستاده است (جوادی آملی، ۱۳۷۹، ص ۳۴).

با توضیح و تبیینی که در مرحله هدایت تکوینی خاص مطرح شد، و معلوم شد تنها هدایتی که در مقابل اضلال قرار دارد، همان هدایت تکوینی پاداشی است؛ بنابراین با قرینه موجود، مشخص می‌شود مراد از هدایتی که

مورد بررسی قرار گرفت و در مقابل اضلال و منطق با معنای هدایت ایصالیه است، همان هدایت تکوینی پاداشی است. نحوه انطباق آن به این صورت است: «مؤمنانی که از هدایت به معنای "ارائه طریق"، بهره ببرند، خداوند يك نوع هدایت تکوینی ایصال به مطلوب را در مراحل بالاتر نصیب آن‌ها می‌کند؛ پس هدایت تشریعی آن است که پروردگار متعال، قانون سعادت بخش را در اختیار انسان قرار می‌دهد و با امر به فضایل و نهی از رذایل، او را آگاه می‌کند تا او با انتخاب خویش راهی را برگزیند و به پایان آن راه برسد» (خسروپناه، ۱۳۸۱، ص ۹۳).

باتوجه به ارتباط هدایت ثانوی با توفیق الهی، در آثار برخی از اندیشمندان از هدایت مذکور با عنوان «توفیق الهی» نام برده شده است (غروی و همکاران، ۱۳۹۶، ص ۱۸۸).

نکته قابل توجه اینکه عنوان هدایت پاداشی تکوینی در آثار اندیشمندان اهل تسنن وجود ندارد و لکن محتوای آن در ذیل آیات مربوطه یافت می‌شود. برخی از آن‌ها در آیاتی که ناظر به هدایت ثانوی است، گفته‌اند اینکه خداوند دوباره آن‌ها را هدایت می‌کند، به این معناست که خداوند به آن‌ها توفیق می‌دهد و این توفیق به‌خاطر زیادی در عبادت است (فخررازی، ۱۴۲۰ ق، ج ۲، ص ۲۷۲) در تعبیر برخی، خداوند به آن‌ها یقین، صبر و مقام تسلیم اعطا می‌کند (ثعلبی، ۱۴۲۲ ق، ج ۹، ص ۳۲۹)؛ و در کل به آن‌ها زیادی در هدایت عنایت می‌شود (قاضی عبدالجبار، بی‌تا، ج ۳، ص ۶۵۶).

هدایت ایصالیه در قالب "هدایت به امر"

عنوان هدایت "ایصال به مطلوب" در کتب لغوی و آثار برخی از قداماء مورد توجه بوده و مفهوم آن مورد بررسی قرار گرفته است که در مقدمه این پژوهش به مواردی از آن اشاره شد و لکن کاربرد هدایت ایصالیه (ایصال به مطلوب) در قالب "هدایت به امر" از ابتکارهای علامه طباطبائی است، طبق تفحص و جستجوی انجام گرفته، علامه اولین کسی است که با محور قرار دادن تفسیر قرآن به قرآن، امام را به معنای "هدایت به امر" معنا کرده و این مدل از هدایت را به‌عنوان شأن اختصاصی امام می‌داند.

ایشان در تفسیر المیزان ذیل آیه ابتلاء «وَإِذْ ابْتَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ فَأَتَمَّهُنَّ قَالَ إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا قَالَ وَمِنْ ذُرِّيَّتِي قَالَ لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ»؛ ترجمه: "هنگامی که پروردگار ابراهیم، او را با حوادث گوناگونی آزمایش کرد و او به خوبی از عهده آزمایش برآمد. خداوند به او فرمود من تو را امام و رهبر مردم قرار دادم. ابراهیم گفت: از فرزندان من نیز (امامانی قرار بده)، خداوند فرمود: پیمان من به ستمکاران نمی‌رسد" (بقره: ۱۲۴) مباحثی پیرامون فرق بین نبی و امام مطرح می‌کند که با استفاده از آیه معروف «وَجَعَلْنَاهُمْ أُمَّةً يَهْدُونَ بِأَمْرِنَا»؛ ترجمه: "از میان بنی اسرائیل پیشوایانی قرار دادیم که به فرمان ما (مردم را) هدایت کنند" (انبیاء: ۷۳) هدایت امام را یک مرتبه بالاتر از هدایت نبی دانسته و قائل است امام اضافه بر "ارائه طریق" هدایت "ایصال به مطلوب" هم انجام می‌دهد.

خلاصه و اجمال مدعا و دلیل ایشان بر این امر را می‌توان در عبارت‌های ایشان در تفسیر شریف المیزان یافت که فرموده است:

«طبق آیه ابتلاء، امامت غیر از نبوت است و گرنه جعل امامت برای حضرت ابراهیم (ع) لغو خواهد بود و وجه تفاوت امام از نبی را می‌توان در مدل هدایتی آن‌ها متوجه شد به این صورت که نبی هرگز جدای از هدایت به معنای "ارائه طریق" نیست و طبق آیات قرآن، همانند آیه «وَجَعَلْنَاهُمْ أَيْمَةً يَهْتَدُونَ بِأَمْرِنَا» امام همواره ملازم با هدایت است. باتوجه به اینکه در آیات قرآن هدایت امام مقید به امر الهی است یعنی هدایتگری امام به وسیله امر الهی انجام می‌گیرد؛ و امر الهی طبق آیه «إِنَّمَا أَمْرُهُ إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ»؛ ترجمه: "چون چیزی را اراده کند، فرمانش این است که بگوید: «باش» پس بی درنگ موجود می‌شود" (یس: ۸۲) به صورت تکوینی انجام می‌گیرد؛ از این رو هدایت امام هم به صورت تکوینی خواهد بود. با این تفاسیر می‌توان گفت حضرت ابراهیم (ع) هدایت به معنای هدایت نبی را که ارائه طریق باشد قبلاً داشت و با جعل امامت برای ایشان، دارای هدایت دیگری در قالب هدایت تکوینی شد که مفهوم آن هدایت "ایصال به مطلوب" است» (طباطبایی، ۱۴۱۲ ق، ج ۱، صص ۲۶۸-۲۷۵).

بعد از علامه طباطبایی این مدعا و دلیل مورد پذیرش اکثر اندیشمندان واقع شده است که علاوه بر پذیرش، کیفیت این هدایت را مورد بررسی قرار داده‌اند (مطهری، ۱۳۷۷، ج ۳، صص ۳۱۸-۳۲۱؛ جوادی آملی، ۱۳۷۸، ج ۶، ص ۴۱۵؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۱، ص ۴۳۸؛ ربانی گلپایگانی، ۱۳۸۶، صص ۱۴۷-۲۴۶)؛ ولیکن برخی دیگر از اندیشمندان این نظریه را مورد نقد و بررسی قرار داده‌اند (سبحانی، بی‌تا، ج ۴، صص ۲۹۴-۲۹۹؛ فاریاب، ۱۳۹۰، صص ۴۹-۵۶).

برخی از مبانی کلامی استفاده شده در استدلال علامه طباطبایی برای اثبات هدایت ایصالیه در قالب "هدایت به امر" عبارت است از:

۱- توجه به مفهوم امامت در قرآن؛ ۲- توجه به تفکیک مقام نبوت از امامت و برتری مقام امامت بر نبوت. آیت‌الله جوادی آملی در تأیید قول علامه طباطبایی می‌نویسد: «برجسته‌ترین معنایی که امامت مذکور در آیه ابتلاء بر آن قابل تطبیق است، هدایت باطنی و ملکوتی و هدایت به معنای ایصال به مطلوب است؛ زیرا قرآن یکی از ویژگی‌های ائمه را هدایت به امر الله بیان می‌کند؛ امر الله که امام، مردم را به آن هدایت می‌کند؛ چهره ثابت و ملکوتی جهان طبیعت است، امام براساس پیوند با مقام «کن فیکون» و ارواح انسان‌ها و به عنوان مظهر مقلب القلوب، همه چیز را براساس ملکوت آن و با تصرف در قلب آن، هدایت می‌کند. برای این هدایت، هادی باید خود مهدی بالذات باشد. این هدایت، فیض درونی است که از ناحیه خدای سبحان به قلوب نورانی ائمه و از آنجا به دل‌های مؤمنان می‌رسد. امامت به این معنی مقامی ملکوتی و فراتر از شئون ظاهری و دنیایی است و راه نیل به آن

بهره‌مندی از وحی تسدید، ارتقا به درجات برین بندگی، صبر و بردباری، یقین و مشاهده اسرار عالم است، ایشان در توضیح عبارت «وَجَعَلْنَاهُمْ أُمَّةً يَهْدُونَ بِأَمْرِنَا» می‌نویسد: جمله «یهدون بامرنا» در مقام تعریف ائمه می‌باشد؛ هر چند در ظاهر خبر است ولی پیام انشاء را به‌همراه دارد به‌طوری که همگان باید بدانند سِمَت هدایت به جعل خداوند است و امامان مأمور به راهنمایی بوده و امت اسلامی مانند خود امامان، مأمور به امتثال هستند (جوادی آملی، ۱۳۷۸، ج ۶، صص ۴۱۵-۴۱۶).

برخی از علماء این معنی و تفکیک را مورد پذیرش نمی‌دانند، آیت‌الله سبحانی در نقدی که به مدعای علامه طباطبایی و به تبع به آیت‌الله جوادی آملی دارند می‌نویسد: درست است که قرآن پس از جمله «وَجَعَلْنَاهُمْ أُمَّةً» می‌فرماید: «يَهْدُونَ بِأَمْرِنَا» ولی جمله اخیر ناظر به توصیف و ثنای آن‌هاست، و بیانگر این است که وظیفه هدایتی را که خداوند بر دوش آن‌ها نهاده است، به نحو احسن انجام می‌دهند نه اینکه در صدد بیان تعریف امامت باشد. مؤید آن حدیث امام صادق (ع) است که پس از آیه «وَجَعَلْنَاهُمْ... يَهْدُونَ بِأَمْرِنَا» فرمود: «لَا بِأَمْرِ النَّاسِ يُقَدِّمُونَ أَمْرَ اللَّهِ قَبْلَ أَمْرِهِمْ، وَحُكْمَ اللَّهِ قَبْلَ حُكْمِهِمْ» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۲۴، ص ۱۵۶) «به امر خدا هدایت می‌کنند نه به امر مردم. حکم خدا را بر حکم مردم مقدم می‌دارند». این روایت و نظایر آن حاکی از آن است که هدف از جمله «أُمَّةً يَهْدُونَ بِأَمْرِنَا» تعریف و ثنای آنان براساس عصمت آن‌ها است که رضای خدا را با چیزی عوض نمی‌کنند، نه اینکه واقعیت امامت این است که به امر تکوینی خدا که با آن امر جهان را آفرید، مردم را هدایت می‌کنند (سبحانی، بی‌تا، ج ۴، صص ۲۹۸-۳۰۰).

ایشان در ادامه می‌نویسد: ما نباید به دنبال تعیین مفهوم «امام» به‌صورت مطلق در قرآن باشیم؛ زیرا مفاد آن باتوجه به نصوصی که از اهل لغت نقل کردیم به‌طور کامل واضح و روشن می‌باشد، آنچه مهم است این است که ملائک امامت را در آیاتی که درباره افراد مشخص وارد شده است، روشن ساخته و بیان کنیم که ملائک پیشوایی و امامت آنان چیست.

آیت‌الله سبحانی در وجه استدلال علامه می‌نویسد: علت این که علامه طباطبایی و برخی دیگر تصوّر کرده‌اند که ملائک امامت آنان غیر از نبوت آن‌ها بوده این است که گمان کرده‌اند مرجع ضمیر در (مِنْهُمْ) به پیامبران بنی‌اسرائیل بر می‌گردد و چون «مِنْ» در آیه مفید معنای «تبعیض» است، طبعاً مقصود این است که برخی از پیامبران بنی‌اسرائیل را امام قرار دادیم؛ در این صورت نتیجه گرفته‌اند که ملائک امامت آنان باید غیر از نبوت آن‌ها باشد و اگر ملائک امامت ایشان، نبوت بود، این ملائک را همه پیامبران دارا بودند، دیگر تبعیض علّتی نداشت، درحالی‌که دقت در این آیه روشن می‌سازد که مرجع ضمیر همان، نزدیک‌ترین کلمه یعنی لفظ «بنی‌اسرائیل» است و مفاد آیه این است که بعضی از بنی‌اسرائیل را که همه پیامبران بنی‌اسرائیل است، پیشوا قرار دادیم و این پیشوایی جز نبوت آن‌ها چیز دیگر نبوده است. بنابراین امام در قرآن به معنی پیشوایی است و این پیشوایی برای خود ملائک‌های

مختلفی دارد، گاهی نبوت و رسالت است مانند دو آیه یاد شده و گاهی غیر آن است مانند آیه (لِلنَّاسِ إِمَامًا) (همان، صص ۳۰۰-۳۰۳).

به نظر می‌رسد با توجه به اشکال‌هایی که به نظریه علامه طباطبایی مبنی بر انحصار هدایت ایصالیه در امام معصوم وجود دارد، انحصار این شأن برای امام قابل اثبات نیست و لکن اصل وجود هدایت ایصالیه در او قابل اثبات است که مسئله اصلی این پژوهش نبوده و اقتضای تحقیق جداگانه دارد.

مفسران اهل سنت هیچ یک از برداشت‌های علامه طباطبایی و سائر علماء امامیه را مورد توجه قرار نداده‌اند؛ غالب آن‌ها ذیل آیه ۱۲۴ از سوره بقره به ذکر معنای لغوی «امام» بسنده کرده‌اند «الْإِمَامُ كُلُّ مَنْ أُقْتَدِيَ بِهِ وَقُدِّمَ فِي الْأُمُورِ»، به این معنا که مردم در پیروی دین خود و بقیه امور به او اقتدا می‌کنند (قرطبی، ۱۳۶۴، ج ۲، ص ۱۰۷؛ بغوی، ۱۴۲۰، ج ۱، ص ۱۶۲؛ ابن کثیر، ۱۴۱۹، ج ۱، ص ۲۴۸؛ ثعلبی، ۱۴۲۲، ج ۱، ص ۲۶۹؛ ابن عربی، ۱۴۲۲، ج ۱، ص ۵۲؛ طبری، ۱۴۱۲، ج ۱، ص ۴۱۷؛ زمخشری، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۱۸۴ و ج ۳، ص ۱۲۷) بعضی هم امام در این آیه را به معنای «نبی» می‌دانند (ر.ک: آلوسی، ۱۴۱۵، ج ۱، ص ۳۷۴؛ فخر رازی، ۱۴۲۰، ج ۴، صص ۳۵-۳۷ و جصاص، ۱۴۰۵، ج ۱، ص ۸۴).

تحلیل و بررسی نسبت کاربردهای هدایت ایصالیه

همان‌طور که از توضیح‌های هدایت ایصالیه مشخص شد این نوع از هدایت در آثار اندیشمندان شیعی دارای استعمال‌ها و کاربردهای مختلف و متفاوت است و لکن در آثار مذکور هم اشاره‌ای به نحوه ارتباط بین کاربردها نشده است که در قسمت از پژوهش با تحلیل و بررسی دقیق به آن پرداخته می‌شود.

به نظر می‌رسد با ذکر چند نکته می‌توان به نحوه ارتباط آن‌ها پی برد:

همان‌طور که گفته شد کاربرد هدایت ایصالیه عام تکوینی از جهت شمول عام است و مجموعه موجودات را شامل می‌شود و در مقابل سه کاربرد دیگر یعنی هدایت «ایصالیه تشریعی»، «هدایت ایصالیه پاداشی» و «هدایت به امر» قرار دارد که آن‌ها از جهت شمول فقط شامل انسان هستند، بنابراین رابطه هدایت ایصالیه تکوینی عام با سه مورد دیگر عام و خاص مطلق است.

در مورد سه کاربرد دیگر می‌توان گفت، هدایت ایصالیه تشریعی که علامه طباطبایی تنها قائل آن است و تنها کسی است که آن را ذیل هدایت تشریعی مطرح کرده، قابل مناقشه است چرا که خود علامه طباطبایی در آثار خود به غیر از این مورد در تمام موارد هدایت ایصالیه را ذیل هدایت تکوینی مطرح کرده است، به نظر می‌رسد این فرمایش علامه طباطبایی به هدایت تکوینی پاداشی که به عنوان کاربرد سوم مطرح شد، برمی‌گردد، چرا که طبق تبیینی که از هدایت ایصالیه تشریعی مطرح شد، در این هدایت «قلب به نحو مخصوصی انبساط پیدا کرده و در نتیجه بدون هیچ گرفتگی قول حق را پذیرفته به عمل صالح گرایش پیدا می‌کند» (طباطبایی، ۱۴۱۲، ج ۷، ص

۳۴۷). مشخص است در این نوع از هدایت مقدماتی همانند انجام تکالیف شرعیه صورت گرفته و در نتیجه گرایش به قول حق محقق شده است، یعنی مکلف مقدمات (تکالیف شرعی) را از روی اختیار انجام داده که این مخیر بودن نشانه هدایت تشریعی است و اندیشمندان از آن به تخلف‌پذیر بودن تعبیر کرده‌اند. ولیکن مکلف در گرایش به قول حق اختیاری نداشته و بدون تخلف این فعل انجام می‌گیرد که این نشان از تکوینی بودن این نوع از هدایت است که به‌طور کامل منطبق با هدایت تکوینی پاداشی است، علاوه‌بر اینکه آیات مورد استناد علامه در تأیید هدایت ایصالیه تشریعی با هدایت پاداشی تکوینی هم‌خوانی دارد چرا که اگر خداوند اراده ترفیع درجه یا هدایت ویژه کسی را داشته باشد متناسب با قابلیت و ظرفیت مخاطب این کار را انجام می‌دهد و این‌گونه نیست که بدون حساب و بدون انجام کاری توسط مکلف، این هدایت انجام پذیرد. پس این کاربرد از هدایت ایصالیه به‌کاربرد سوم یعنی هدایت تکوینی پاداشی برمی‌گردد.

باتوجه به نکته دوم و ارجاع هدایت ایصالیه تشریعی به هدایت ایصالیه پاداشی تکوینی باید دید رابطه «هدایت ایصالیه پاداشی» با «هدایت به امر» در چیست؟ به‌نظر می‌رسد از آنجا که در «هدایت به امر» انسان برای اینکه مشمول این نوع از هدایت شود باید مقدماتی را طی کرده و شرایطی را داشته باشد معلوم می‌شود برای رسیدن به این مرحله از هدایت باید کارهای شایسته‌ای به‌عنوان مقدمه انجام داد. بنابراین از این جهت مشمولین «هدایت به امر» در واقع مشمول «هدایت تکوینی پاداشی» شده‌اند و تفاوتی بین آن دو مشاهده نمی‌شود و لکن تنها فرق «هدایت به امر» با «هدایت تکوینی پاداشی» و «هدایت تکوینی عام» در این است که طبق تحلیل قرآنی «هدایت به امر» با اذن خداوند متعال از مجرای امام معصوم (ع) انجام می‌گیرد برخلاف بقیه کاربردها که امر هدایت، مستقیم مستند به خداوند متعال است که آیات مطرح شده ذیل هر کدام از کاربردها گویای این مسئله است.

نتیجه‌گیری

شناخت هدایت ایصالیه و کاربردهای آن از موضوع‌هایی است که نگاه معرفتی انسان را به هدایت موجودات تغییر می‌دهد و ابعاد جدیدی از هدایت و کاربردهای آن را به انسان معرفی می‌کند. باتوجه به بررسی مفهوم هدایت، هدایت ایصالیه و کاربردهای آن از دیدگاه فریقین نتایج ذیل به دست آمده است:

- در اینکه ماده هدایت در تمام موارد مطلقاً به معنای ایصالیه یا به‌صورت تام به معنای طریقیه است و یا قول به تفصیل، به این معنا که در مواردی که متعدی بنفسه باشد طریقیه است و در صورتی که متعدی به حرف جر باشد طریقیه است؟ اقوال مختلفی مشاهده می‌شود، نظر برخی علماء اهل تسنن قول به تفصیل است و لکن غالب علماء شیعه، خاصه علامه طباطبائی قول به تفصیل را بدون دلیل دانسته و قائلند هدایت به معنای دلالت و نشان دادن راه است و این خود یک نحو رساندن به هدف است، به تعبیر دیگر هدایت نسبت به ایصالیه و طریقیه اشتراک معنوی است و هر دو نوعی ایصال به مطلوب است، یکی بنفسه و دیگری با واسطه طریق محقق می‌شود.

- اصطلاح هدایت در عبارت‌های غالب علماء اهل تسنن با عبارت‌هایی همچون: هدایت راهی است در عالم نفس الامر، دلالتی است همراه با لطف، دلالت مطلقه است؛ به صورت مختلف نقل شده است، ولیکن در آثار علماء شیعه، هدایت، به معنای رساندن به هدف و برقرای ارتباط خاص میان موجود و آینده کمالی آن است که به طور کامل مطابق با معنای لغوی آن است.

- هدایت ایصالیه یکی از مصادیق هدایت تکوینی است که به معنای رساندن به مقصد و متکفل مفهوم انتهاء است؛ این نوع هدایت که در مقابل هدایت به معنای ارائه طریق است متفرع بر وجود هدایت تشریعی و تکوینی است که تفاوت آن با هدایت به معنای ارائه طریق در این است که اول: هدایت ایصالیه مختص افرادی است که خود هدایت یافته شده باشند؛ برخلاف هدایت به معنای ارائه طریق که از عهده مردم عادی هم برمی آید؛ دوم: در هدایت ایصالیه برخلاف هدایت به معنای ارائه طریق احتمال تخلف و ضلالت وجود ندارد؛ سوم: در هدایت ایصالیه به محض اراده الهی واقعیت محقق می شود به خلاف هدایت به معنای ارائه طریق که با صرف اراده الهی این امر محقق نمی شود.

- این مدل از هدایت دارای چهار کاربرد "تکوینی عام"، "تشریعی"، "پاداشی تکوینی" و "هدایت به امر" است که ارتباط و نسبت بین این کاربردها به این کیفیت خواهد بود که هدایت "ایصالیه عام تکوینی" از جهت شمول عام بوده و شامل همه موجودات می شود که در مقابل سه کاربرد دیگر از هدایت قرار دارد که آن‌ها از جهت شمول فقط شامل انسان می شوند، بنابراین رابطه هدایت ایصالیه تکوینی عام با سه مورد دیگر عام و خاص مطلق است و با توجه به اینکه هدایت "ایصالیه تشریعی" به هدایت "پاداشی تکوینی" برمی گردد. یعنی از جهت شمول افراد، رابطه آن با "هدایت به امر" تساوی خواهد بود؛ ولیکن از جنبه فاعلیت، "هدایت به امر" از مجرای امام معصوم محقق می شود؛ برخلاف بقیه کاربردها که فاعل مستقیم آن خداوند است. از میان کاربردهای هدایت ایصالیه، کاربرد "تکوینی عام" به طور تلویحی مورد توجه غالب علماء اهل تسنن بوده و محتوای آیات ناظر به هدایت "تکوینی پاداشی" بدون عنوان مذکور، در آثار غالب آن‌ها مشاهده می شود؛ آن‌ها کاربرد "هدایت به امر" را مربوط به مقام نبوت می دانند و قائل بر امامت قرآنی نیستند و نسبت به کاربرد "تشریعی" اظهار نظری نکرده اند.

منابع

- قرآن کریم (مهدی الهی قمشاهی، مترجم). (۱۳۸۰). کتاب فروشی اسلامیه.
 آلوسی، محمود. (۱۴۱۵ ق). روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم. دارالکتب العلمیه.
 ابن فارس، احمد. (۱۳۹۹ ق). معجم مقانیس اللغة. دارالفکر.
 ابن منظور، محمد بن مکرم. (۱۴۱۴ ق). لسان العرب. دارصادر.
 ابن عربی، محیی الدین. (۱۴۲۲ ق). تفسیر ابن عربی. داراحیاء التراث العربی.
 ابن کثیر، اسماعیل بن عمرو. (۱۴۱۹ ق). تفسیر القرآن العظیم. دارالکتب العالمیه.

- ابوالقاسم، الحسین بن محمد (الراغب الاصفهانی). (۱۴۱۲ ق). المفردات فی غریب القرآن. دارالقلم.
- ایچی، قاضی عبدالرحمن بن احمد. (۱۳۲۵ ق). المواقف فی علم الکلام. الشریف الرضی.
- بغوی، حسین. (۱۴۲۰ ق). معالم التنزیل فی تفسیر القرآن. داراحیاء التراث العربی.
- التهانوی، محمد علی. (۱۱۵۸ ق). کشف اصطلاحات الفنون و العلوم. مکتبه لبنان ناشرون.
- ثعلبی، احمد. (۱۴۲۲ ق). الكشف و البیان عن تفسیر القرآن. داراحیاء التراث العربی.
- جرجانی، میرسید شریف. (۱۴۱۲ ق). شرح المواقف. منشورات الشریف الرضی.
- جرجانی، علی بن محمد. (بی تا). التعریفات. ناصر خسرو.
- جصاص، احمد. (۱۴۰۵ ق). احکام القرآن. داراحیاء التراث العربی.
- مصطفی، إبراهیم؛ الزیات، أحمد؛ عبدالقادر، حامد؛ و النجار، محمد. (بی تا). المعجم الوسیط. دار الدعوة.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۷۸). تفسیر تسنیم. اسراء.
- ..... (۱۳۹۰). هدایت در قرآن. نشر اسراء.
- جوهری، اسماعیل بن حماد. (بی تا). الصحاح. دارالعلم للملایین.
- حسینی مازندرانی، سید مصطفی. (بی تا). شرح نفیس حاشیه ملاعبدالله. کتاب فروشی طباطبائی.
- خسروپناه، عبدالحسین. (۱۳۸۱). کلام جدید. مرکز مطالعات پژوهش های فرهنگی حوزه علمیه.
- خطیب، عبدالکریم. (بی تا). تفسیر القرآن للقرآنی. دارالفکر العربی.
- خمینی، مصطفی. (۱۴۱۸ ق). تفسیر القرآن الکریم. موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- ذهنی تهرانی، سید محمدجواد. (۱۴۲۴ ق). آثار الباقیه فی شرح الحاشیه. حاذق.
- ربانی گلیپگانی، علی. (۱۳۸۶). امامت در بینش اسلامی. بوستان کتاب.
- الزرقانی، محمد بن عبدالباقی. (۱۴۱۷ ق). شرح الزرقانی علی المواهب اللدنیه بالمنح المحمدیه. دارالکتب العلمیه.
- زمخشری، محمود. (۱۴۰۷ ق). الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل. دارالکتب العربی.
- سبحانی، جعفر. (بی تا). منشور جاوید. موسسه امام صادق (ع).
- سبزواری، سید عبدالاعلی. (بی تا). مواهب الرحمن فی تفسیر القرآن. موسسه آل البيت.
- سروری مجد، علی. (۱۳۹۳). نقش جامعه ساز هدایت به امر امام در تفسیر المیزان. اندیشه علامه طباطبائی، ۱(۱)، ۷۱-۹۰.
- طباطبائی، سید محمدحسین. (۱۴۱۲ ق). المیزان فی تفسیر القرآن. منشورات اسماعیلیان.
- طبری، محمد بن جریر. (۱۴۱۲ ق). جامع البیان فی تفسیر القرآن. دارالمعرفه.
- طوسی، محمد بن حسن. (بی تا). التبیان فی تفسیر القرآن. داراحیاء تراث العربی.
- طیب، سید عبدالحسین. (۱۳۷۸). اطیب البیان فی تفسیر القرآن. اسلام.
- غروی، سیده سعیده؛ و حسینی شیرگ، فاطمه سادات. (۱۳۹۶). هدایت و توفیق در دیدگاه تفسیری آیت الله معرفت و علامه طباطبائی. دوفصلنامه پژوهش های تفسیر تطبیقی، ۳(۲)، ۱۸۵-۲۰۴.
- <https://doi.org/10.22091/ptt.2018.2700.1283>
- گرمایی، اباصلت؛ و غفاری، ابوالحسن. (۱۳۷۴). هدایت به امر در تفسیر المیزان. معرفت، ۴(۲)، ۱۸-۳۷.
- فاریاب، محمدحسین. (۱۳۹۰). تأملی در نظریه علامه طباطبائی در مفهوم امامت در آیه ابتلا. معرفت کلامی، ۲(۱)، ۴۵-۷۴.
- فخر رازی، محمد. (۱۴۲۰ ق). مفاتیح الغیب. داراحیاء التراث العربی.
- قاسم، عیسی احمد. (۱۴۳۷ ق). محراب التقوی و البصیره. دارالفقه المقام.
- قاضی عبدالجبار، ابن احمد. (بی تا). متشابه القرآن. مکتبه دارالترک.
- قرشی، علی اکبر. (۱۳۷۱). قاموس قرآن. دارالکتب الاسلامیه.

- قرطبی، محمد. (۱۳۶۵ ق). الجامع لأحكام القرآن. انتشارات ناصر خسرو.
- کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۰۷ ق). الکافی. دارالکتب الإسلامية.
- المازندرانی، الماصالح. (۱۴۲۹ ق). شرح أصول الکافی. داراحیاء الکتاب العربی.
- مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۳ ق). بحار الأنوار. مؤسسه الوفاء.
- محمّدی ری شهری، محمد. (۱۳۸۵). دانشنامه عقاید اسلامی. مؤسسه علمی و فرهنگی دارالحديث.
- مصطفوی، حسن. (۱۳۶۸). التحقيق في كلمات القرآن الكريم. وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۷۷). مجموعه آثار. انتشارات صدرا.
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۴). تفسیر نمونه. دارالکتب الاسلامیه.
- ..... (۱۳۷۹). الأمثل في تفسیر کتاب الله المنزل. مدرسه الامام علی بن ابی طالب (ع).
- یزدی، عبدالله بن شهاب الدین الحسین. (۱۴۰۵ ق). الحاشیه علی تهذیب المنطق. مؤسسه نشر اسلامی.